

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катив	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА (1912–1999)

Светлана Пејић

Током XX столећа, и у ратовима и у краткотрајним раздобљима мира, страдања српске баштине на Косову и Метохији била су условљена не само природном пропадљивошћу старине и притисцима убрзане урбанизације него, пре свега, намерним уништавањем. Како се приближавао крај века, насртаји на ту баштину постајали су све учесталији и добијали су све теже облике. Разлике између верских и етничких група преточиле су се с протоком времена у растућу нетрпељивост према Србима, испољавајући се и атаком на њихову баштину – симбол вере и етноса староседелачког становништва. Сеобе и прогони Срба, започети још после Косовског боја 1389, настављани су у наредним вековима тако да су – упркос вечно живом сећању на косовскометохијску прошлост која је надањивала – на крају резултирале потпуно измењеном демографском сликом. У тешкоћама бременим временима Срби су, у таласима драматично спровођених етничких чишћења, сведени на мањину која опстаје у тзв. енклавама, а тај процес пратило је планско уништавање трајних историјских и културних знамења српског народа – његових храмова, манастира, библиотеке, јавних споменика, чак и гробаља.

У Првом балканском рату (8. октобар 1912 – 30. мај 1913) остварен је прокламовани циљ краља Петра Првог Карађорђевића – ослобођење Старе Србије од Турака и присаједињење јужних територија матици. После више од пет векова у Османском царству, српској држави поново је припојено Косово, Метохија је ушла у састав Краљевине Црне Горе, а истовремено је у њиховом суседству основана нова, дуго припремана европска држава – Албанија – што је за осетљиво подручје Косова и Метохије,

за Србију, али и за међународну заједницу, имало далекосежне последице.¹

Оскудни су подаци о стању и страдањима баштине у тим ратним сукобима, па су утолико драгоцене одабране вести на које овде указујемо. У Приштини, у дворима Јашар-паше Џинића, у Кули са старицама, биле су изложене збирке старог оружја, одеће, фермана, као и „неких хартија кнеза Милоша Обреновића“. Након ратног вихора 1912. опстало је једино камено здање, док је приватна колекција страдала у целини.² С друге стране, Богородица Љевишка, коју су Турци претворили у џамију, враћена је хришћанском култу непосредно после ослобођења Призрена 1912. године. Призренски житељи Радивојевићи одмах су јој даривали звоно,³ а десет година касније уклоњен је минарет с врха њеног средњовековног звоника над тремом.⁴ Таква појава представљала је реткост, па ју је утолико значајније издвојити из скромних расположивих података с почетка прошлог века.

Јурисдикционо, Пећка патријаршија и манастир Дечани, у којем су тада већ читаву деценију обитавали руски монаси, нашли су се у оквирима Пећке епархије Цетињске митрополије.⁵ У Рашко-призренској епархији Васељенске патријаршије,⁶ према једном званичном акту из 1913, међу 141 богомољом налазили су се

¹ Из обиља литературе о историјским токовима издвајамо: Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 361–387, који доноси и све релевантне старије наслове.

² Катанић, *Споменици*, 237.

³ Николић (С. С.), *Призрен*, 340.

⁴ Чанак-Медић, Тодић, *Богородица Љевишка*, 21–23.

⁵ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 127.

⁶ О црквеним приликама шире в. ИСН VI/1, 300–307 (Б. Микић).

Сл. 337. Манастир Светог Марка Коришког, снимак из 1963. године

следећи активни манастири: Свети Марко, Света Тројица, Грачаница, Драганац, Бинач, Девич и Соколица.⁷

Лако се запажа да редослед навођења споменика прати њихову топографију – од југа Метохије ка северу области Косова: Свети Марко је манастир са црквом саграђеном 1467. над амбисом Коришке реке, повише Призрена, а обновио га је 1861. Сима Андрејевић Игуманов, призренски трговац и добротвор (сл. 337);⁸ манастир Света Тројица код села Мушутшта у Сувој реци, по оближњој пећинској испосници познат и као Русиница, заснован пре 1465, након две деценије дугог прекида монашког живота обновљен је 1837;⁹ Грачаница, са антологијским црквеним здањем краља Милутина, звоном се оглашавала још од 1903;¹⁰ Драганац, недалеко од Ђњилана, манастир је

⁷ Одабрана грађа из Архива Синода Српске православне цркве публикована је у: *Задужбине Косова*, што представља наше полазиште. За попис који је протопрезвитер Стеван М. Димитријевић, администратор Рашко-призренске епархије, упутио 13. марта 1913. митрополиту Србије Димитрију в. *истио*, 734–735.

⁸ Гарић, *Конзервативорско-реститурајторски радови*, 131–133, са старијом литературом.

⁹ *Задужбине Косова*, 489 (М. Ивановић).

¹⁰ Ђурчић, *Грачаница*, 34.

чија је црква Арханђела Гаврила подигнута 1865–1869. на темељима старије;¹¹ Бинач код Витине, познатији као манастир Бузовик, имао је цркву посвећену арханђелу Михаилу, с фрескама чији је млађи слој настао у XVI веку;¹² у Девичу, манастиру код Србице у Дреници, с храмом подигнутим 1430. над гробом веома поштованог подвижника светог Јоаникија, после ослобођења радила је и основна школа са интернатом, коју је манастир издржавао (сл. 338);¹³ Соколица у селу Бољетину под Звечаном, која је у припрати и тада чувала камени кип Богородице с Христом пренесен из цркве Светог Стефана у Бањској, постала је ходочасничко место (сл. 152).¹⁴ Дакле, у условима османске владавине и након ослободилачке војне у „новим крајевима“ српске државе претрајале су поједине монашке заједнице с веома дугом традицијом општежића.

Други балкански рат (29. јун – 31. јул 1913) мимоишао је те територије, а један упад албанских чета септембра 1913. успешно је сузбијен.¹⁵ Убрзо се, међутим, разбуктао Први светски рат (28. јул 1914 – 3. новембар 1918), који је након српског слома крајем 1915. косовскометохијским областима донео знатна страдања у људству и разарања културног наслеђа од Бугара, Аустријанаца и Арбанаса.

Бугарски војници су, рецимо, опљачкали Грачаницу¹⁶ и зверски убили липљанског свештеника и учитеља Младена Дену Дебељковића, аутора књиге *Обичаји српског народа на Косову њољу*, која је у издању Српске краљевске академије објављена 1907, уништивши и његову библиотеку. „Благодарна Општина липљанска и народ са Косова“ сахранили су га јужно од парохијске цркве у којој је служио и подигли му споменик исте, 1915. године.¹⁷

Аустријанци су 1915. уз помоћ вучитрнских бегова Асана и Хафиза опљачкали манастир Девич, преузели сав намештај и десетине товара старог бакарног посуђа и одвели његову стоку. Манастирске зграде су оштетили, неке до темеља срушили, па грађу пренели у Горњу Клину за градњу барака. Спасено

¹¹ *Задужбине Косова*, 438 (М. Ивановић).

¹² *Истио*, 399.

¹³ *Истио*, 479–481.

¹⁴ *Истио*, 527–528.

¹⁵ Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 374.

¹⁶ Ђурчић, *Грачаница*, 34.

¹⁷ *Задужбине Косова*, 745; Давидов Темерински, *Црква Ваведена Богородице*, 61.

је само оно што је пре повлачења српске војске било закопано у скривницу (рукописи, сребрно посуђе и друге драгоцености).¹⁸

Арбанаси су пак, на пример, убили виђене јеромонахе Саву Поповића, који је служио у Грачаници,¹⁹ и Данила, старешину манастира Светог Марка код Призрена, с још шест свештених лица.²⁰ Крајем новембра 1915, пљачкајући свештенички дом, црквену и школску књижницу, као и стару цркву дрвнару Светог Јеремије у Гораждевцу, „покренули су часну трпезу, а храм су оскрнавили“;²¹ док су на гробљу у Плужинама уништили крст.²² Из истог времена је и потресно сведочанство Петра Костића, професора и управника Богословије у Призрену, о страдању манастира Светог Марка у Кориши: „... на очиглед бугарских власти Арнаути Кабашани најпре [су] опљачкали сав намештај по манастирским собама, затим су порушили манастирске зграде, па и саму цркву накаррадили: поломили су иконостас и све иконе, а стари живопис поништили. У том свом беснилу нису оставили на миру ни гроб пок. С. А. Игуманова, него су све плоче поломили. Остала је само звонара или зато што је била од тврдог материјала или зато што су мислили преобратити је у мунаре...“²³

Судбина манастира Дечана и његових старина у ратном периоду заслужује шири осврт. По интернацији руских монаха у логор у Мађарској почетком 1916. манастир је запустео. Вишедневне пљачке Арбанаса и, касније, Аустријанаца показале су се као занемарљиве у односу на систематску похару коју је предузела петочлана бугарска комисија – доступне манастирске драгоцености циљано су прикупљене и пренете у Софију, у чијим се музејским збиркама налазе и данас. Сачуван је аутентичан запис о неуспелом покушају да се том приликом из Дечана однесе и ћивот с моштима светог краља Стефана.²⁴

Посебан аспект угрожавања и девастације споменика представљала су аматерска копања. Нелегално су их изводили радознали појединци, мотивисани и

Сл. 338. Манастир Девич, стара поштанска карта

Сл. 339. Вучитрн, Војиновића кула, поштанска карта из 1913. године

могућношћу за стицање материјалне добити. Једно такво ископавање спроведено је у првој половини августа 1915. у цркви Светог Стефана манастира Бањске. Само коју годину раније турска војна посада напустила је утврђење с црквом – гробном задужбином краља Милутина, која је била претворена у цамију (сл. 18, 44, 327). Руинирано сакрално здање, које је српско предање памтило по јединственом украшавању златом, непрестано је интригирало локално становништво и често је било изложено похари.²⁵

У периоду између светских ратова, који је трајао само нешто више од две деценије, Косово и Метохија били су „немирна погранична провинција“

¹⁸ *Задужбине Косова*, 479–480 (М. Ивановић).

¹⁹ *Истио*, 745.

²⁰ *Истио*, 749.

²¹ Према сведочењу гораждевачког пароха Миливоја Милетића, в. *истио*, 747–748.

²² *Истио*, 501 (М. Ивановић).

²³ Према: *истио*, 760–761.

²⁴ Према сведочењу витомиричког пароха Тома Кнежевића, в. *истио*, 748; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 128–129.

²⁵ Вујовић, Вуковић, *Једно неизознато сведочанство*, 39–51. За анализу два прстена која су том приликом откривена посебно в. Бикић, *Прстијење из Бањске*, 79–89.

Сл. 340. Нећ код Ђаковице, остаци цркве срушене 1941, снимак из 1967. године

Сл. 341. Брњача код Ораховца, остаци цркве Свете Недеље, срушене 1941. године

новоформиране државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, проглашене 1. децембра 1918. године (Краљевина Југославија од 1929. године).²⁶ Парадигму поверења у нову државу и оптимистичког погледа у будућност представљао би један поступак девичких монаха. Почетком рата, како је поменуто, они су пребегли опробаном начину скривања ризничких драгоцености од могуће похаре – закопавању.²⁷ Очувавши сребрно посуђе у бурним ратним годинама од насртаја и разарања како војске тако и локалног иноверног становништва, свест о ширем културном значају сасуда исказали су 1920. тако што су их предали на бригу надлежној установи – Народној музеју у Београду.²⁸

Али нису сви поступали на описани начин. Аматерска копања у потрази за скривеним благом, иако нису била етнички и верски мотивисана, наносила

²⁶ Батаковић, *Косово и Мејхохија: историјско наслеђе*, 377–379.

²⁷ О пракси закопавања ризница шире в. Шакота, *Ризница манастира Бање*, 33–34; ваља подсетити и на звоно из 1432. које је било закопано у старом конаку у Пећкој патријаршији, „одмах с десне стране у порти при главном улазу“, и које је откривено приликом рушења зграде непосредно по ослобођењу, уп. Поповић (П.), *Неколико звона*, 105–108.

²⁸ Годишњак СКА 29 (1920) 142–143; Катанић, *Споменици*, 242.

су знатну штету споменичком наслеђу. Она су током тог раздобља узимала све већег маха, како извештава Ђорђе Мано-Зиси, кустос Хисториско-уметничког музеја.²⁹ Ненадокнадива штета причињена је античким локалитетима (Улпијана,³⁰ Клокотовачка бања код Урошевца³¹) и, нарочито, остацима средњовековних манастирских целина (Бањска,³² Свети арханђели код Призрена³³) или већ урушеним старим парохијским црквама (Сига код Пећи³⁴).

²⁹ Годишњак СКА 42 (1934) 277.

³⁰ Осим што руше старе зидове, сељаци односе и продају стари камен и опеку, уп. Годишњак СКА 38 (1929) 236; Катанић, *Прилој ироучавању*, 233.

³¹ Једно античко попрсје с тог локалитета пренето је у Ђилане и као сполија уграђено у зграду школе, в. Годишњак СКА 42 (1934) 281; Катанић, *Прилој ироучавању*, 235.

³² За копања око пирга са „знањем скопског музеја“ в. Годишњак СКА 35 (1926) 297–298; Годишњак СКА 42 (1934) 277; Катанић, *Прилој ироучавању*, 232.

³³ Директор призренске гимназије проф. Чемерикић с групом гимназијалаца самоиницијативно је започео ископавања у комплексу 1923, што је одмах забрањено, в. Катанић, *Прилој ироучавању*, 237; за шири преглед и старију литературу в. Гарић, *Однова манастира*, 77.

³⁴ Народној музеј је интервенисао да би се зауставило рушење цркве Светог Ђорђа из XVI века, уп. Годишњак СКА 41 (1932) 249–253; Катанић, *Прилој ироучавању*, 235.

Сл. 342. Манастир Девич на почетку обнове 1948. године

Оскудно образовање и неизграђена свест о трајном значају споменичке баштине узроковали су и на други начин штету на споменицима. Тако је, рецимо, вучитрнски срески поглавар затражио дозволу за рушење такозване Војиновића куле у Вучитрну, вредног сведочанства српске прошлости у том крају (сл. 339).³⁵ Мермерна плоча у спомен заједништва Француске и Србије у Првом светском рату, поклон француског маршала Франше д'Епера, уграђена је 1923. у југозападни стубац наоса грачаничке цркве, чиме је уништена фреска из друге деценије XIV века.³⁶ На припрати цркве манастира Дечана сва троја врата из XVIII века замењена су новима.³⁷

³⁵ Таква иницијатива наишла је у Београду на оштру осуду, а рушење је спречено, в. Гласник СКА 33 (1924) 182.

³⁶ Ђурчић, *Грачаница*, 34–35.

³⁷ Бошковић, *Сћање средњовековних споменика*, 98.

Нису, нажалост, изостајали ни међуетнички сукоби и оружани напади на манастире, праћени и људским жртвама. О овоме речито сведоче жалбе дечанске управе из пролећних и летњих месеци 1922, премда је Лавра у том часу имала и војну заштиту.³⁸ Такви напади били су, ипак, само наговештај онога што је уследило.

Други светски рат (6. април 1941 – 15. мај 1945) започео је ненадокнадивим губитком за историју и културу: у немачком бомбардовању Београда запаљена је Народна библиотека, па је читав њен фонд угљенисан. Међу тамо похрањеним рукописним књигама било је репрезентативних примерака из косовско-метохијских области, какви су *Призренско јеванђеље* и *Ораховичко јеванђеље*, минеји и октоиси, драгоцени рукописни поменици из дечанских испосница

³⁸ *Загуждине Косова*, 765–767.

Сл. 343. Бесправна сеча манастирских шума,
снимак из 1966. године

и Богородице Љевишке. Данашња сазнања о њима дугујемо искључиво Светозару Матићу, који је рукописе прилежно описао и из појединих начинио исписе пре но што су претворени у пепео и прах.³⁹

Српска баштина у јужној покрајини била је изложена агресији како окупационих снага тако и локалног живља. У другој половини априла 1941. манастир Девич најпре је спаљен, па миниран (сл. 52, т. XXIII),⁴⁰ што је најавило увођење нове методологије уништавања српских споменика на Косову и Метохији, знатно чешиће примењиване педесетак година касније. У исто време спаљена је црква у Бистражину (сл. 54), а храм Свете Недеље из XIV века у Брњачи поред Ораховца срушен је готово до темеља (сл. 341).⁴¹ Пошто су спалили српске куће у селу Нецу код Ђаковице и из њега протерали све Србе, локални Албанци су разорили парохијску цркву подигнуту 1920. године

³⁹ Матић (С.), *Опис рукописа*. На основу Матићевих бележака о *Белајском њоменику и Поменику храма Света три јерарха*, оба из XVI века, в. посебно Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска јустиција*, 223–236 (с коментарима). О бомбардовању библиотеке посебно в. Ристић (Д.), *Кућа*.

⁴⁰ *Задужбине Косова*, 479–480 (М. Ивановић).

⁴¹ *Истио*, 399, 404–405 (М. Ивановић).

(сл. 340).⁴² Уништавани су и јавни споменици. На Газиместану је срушен споменик косовским јунацима изгнулим у великој бици 1389, у Призрену споменик Краљу Мученику, као и биста Симе Игуманова,⁴³ а у Мазгиту Споменик Милошу Обилићу.⁴⁴ Улазак немачких трупа у Дечане значио је затварање монашке школе која је при манастиру радила од 1933.⁴⁵ После формалне анексије Метохије „Великој Албанији“ од Италијана 12. августа 1941. локални Албанци одузимали су имања Дечанима и манастирском метоху у Гориочу, пљачкали цркве у Самодрежи, Марковом манастиру и манастиру Свете Тројице код Призрена, цркву у селу Бања код Вучитрна су запалили, а Богородичину цркву у Кориши потпуно разрушили.⁴⁶ Разорили су цркве у Пацеју и Поношевцу, демолирали оне у Раставици и Ратишу.⁴⁷ У таласу насиља оскрнављена су и многа гробља, као у Трстенику код Пећи, у Раушићу или Браини.⁴⁸ Стање се погоршало после капитулације Италије, под бугарском окупацијом, па је 1944. забележено да су у једном налету „домаћи Арнаути срушили 16 црква у срезовима пећком, источком, ђаковичком и дреничком“.⁴⁹ Крај рата дочекан је, дакле, са значајно осиромашеним споменичким фондом.

За разлику од манастира Девича и низа мањих црква, који су спаљени или готово потпуно разорени, најзначајнији српски средњовековни споменици на Косову и Метохији избегли су већа оштећења, што је установио Ђурђе Бошковић приликом стручног обиласка 1946. године. Пећка патријаршија, Дечани, Богородица Љевишка, цркве Светог Спаса у Призрену и Ваведења у Липљану, Грачаница и Бањска задржали су приближно слично стање оном какво су имали уочи рата. Приоритет у будућим радовима, како је тада оценио овај еминентни стручњак, имали би остаци манастирског комплекса Светих арханђела код Призрена, чији се зидови круне и расипају.⁵⁰ Две године касније из извештаја рашко-призренског епископа Владимира Светом синоду

⁴² *Истио*, 491 (М. Ивановић).

⁴³ *Истио*, 783–785 и фотодокументи.

⁴⁴ *Истио*, 477 (М. Ивановић).

⁴⁵ *Истио*, 783, 768.

⁴⁶ *Истио*, 784–786.

⁴⁷ *Истио*, 497, 503, 516 (М. Ивановић).

⁴⁸ Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 379–381; *Задужбине Косова*, 537, 517, 402 (М. Ивановић).

⁴⁹ *Задужбине Косова*, 787–788.

⁵⁰ Бошковић, *Стање средњовековних споменика*, 96–100.

СПЦ сазнаје се да епархија има 101 храм и шездесет пет капела, да је активно десет манастира и да је оправка Девича у току (сл. 342).⁵¹

Страдања споменичког наслеђа у другој половини XX века морају се посматрати у склопу промена које је донело друштвено и идеолошко устројство комунистичке државе. Консолидација нове власти у држави која је непосредно по ослобођењу носила назив Федеративна Народна Република Југославија, означена као етапа бирократског централизма (1945–1966), у јужној српској покрајини отпочела је албанском побуном почетком 1945,⁵² а настављена насртајима на црквену имовину. У Дечанима је 1948. изгорео Призренски конак, запаљени су стари конак уз њега и трпезарија протомајстора Ђорђа из времена изградње манастира.⁵³ Како је и сама власт била изразито антицрквено расположена, напади су остајали некажњени. И не само то – на дан Светог Саве Српског 1949. власти су срушиле монументалну петокуполну спомен-цркву с костурницом у Ђаковици, саграђену 1936–1940.⁵⁴ Државна експропријација црквене имовине и високи порези отежавали су опстанак монашких заједница, при чему није санкционисана бесправна сеча манастирских шума. Дечани, Гориоч и Девич трпели су такве штете почев од 1960, па је и Милан Ивановић, директор приштинског Завода за заштиту споменика културе, интервенисао 1968. код највиших државних органа јер је незаконита сеча столетних дубова угрожавала културна добра (сл. 343).⁵⁵ Све су такве иницијативе, међутим, остајале без резултата.

Забележени су и други облици насртаја на српску баштину. Само у Призрену је, на пример, 1960. потпаљена капија на порти Саборне цркве, а наредне године на градском гробљу раздијене су све слике на православним споменицима.⁵⁶ Служба заштите споменика културе осујетила је започету реализацију плана Комуналне службе да кроз манастирски комплекс Светих арханђела спроведе градску водоводну артерију.⁵⁷

⁵¹ *Задужбине Косова*, 798.

⁵² Батаковић, *Косово и Меџохија: историјско наслеђе*, 381–382.

⁵³ *Задужбине Косова*, 798; Karakušević, *Rad Zavoda*, 358; Ивановић, *Конзервативорски радови*, 343.

⁵⁴ *Задужбине Косова*, 442–443 (М. Ивановић).

⁵⁵ *Истио*, 811.

⁵⁶ *Истио*.

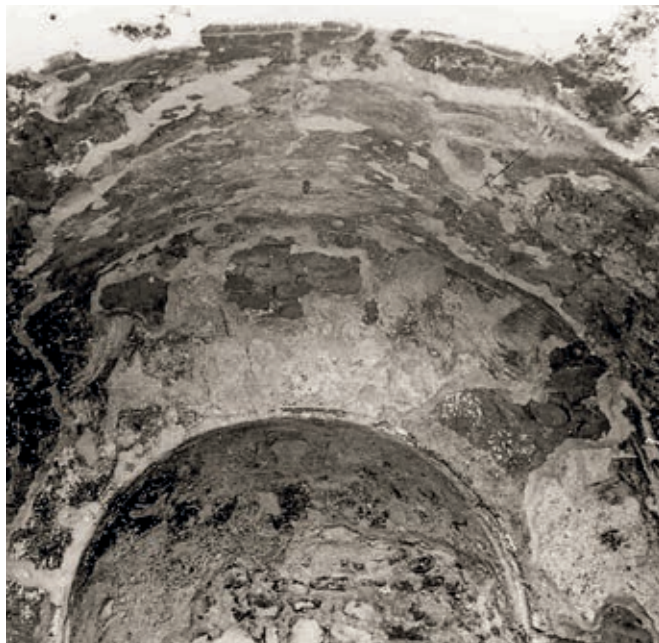
⁵⁷ Ивановић, *Конзервативорски радови на споменицима*, 266.

Сл. 344. Манастир Светог Марка Коришког, стање цркве после похаре 1973. године

Сл. 345. Манастир Светог Марка Коришког, надгробна спомени-плоча манастирских настојатеља, снимак из 1973. године

Нова етапа – децентрализација државе, која од 1963. носи назив Социјалистичка Федеративна Република Југославија – започиње „избацивањем имена Метохија, као српског израза, из назива покрајине

Сл. 346. Призрен, Свети Никола Тутићев, источни изглед унутрашњости 1969. године

1968, што је симболично најавило правце националне политике албанских комуниста на Косову.⁵⁸ Србија је тада изгубила део државности у својој јужној покрајини, а под прокламованим „братством и јединством“ власт је заташкавала све очигледније нападе на Србе и, на етничкој основи, вандалска уништавања споменика ради негације српског идентитета. Утолико су значајнији годишњи извештаји рашко-призренског епископа Павла Светом синоду СПЦ, из којих је јасно каквим су невољама и колико учестало били изложени Срби, њихова имовина и светиње, а што је неминовно водило исељавању тих територија. Уз наставак бесправне сече шума и многобројне физичке насртаје на монахе и црквена лица, рушени су православни споменици на гробљима у Косовској Витини (1969) и Петрчу (1971), док су 1972. таласу агресије била изложена гробља у Шиповцу код Косовске Митровице, у Србовцу, Ораховцу, Оптеруши, Клини и Ретимљу, па 1981. у Бресју код Косовог Поља, Шипољу и Штимљу, а наредне године је у Косовској Каменици, тик уз цркву, срушен споменик свештенику; подрум манастира

⁵⁸ Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 383.

Дечана обијан је више пута у рано лето 1970; црква Светог Николе (Рајкова) у дворишту Основне школе *Младен Ујаревић* у Призрену често је оштећивана, а демолирана је 1972; манастир Светог Марка у Кабашу страдао је 1973: обијена су врата на цркви, па су иконостас, иконе, певница, крстови, одежде, књиге и остали инвентар запаљени (сл. 344, 345); поправке су трајале до 1978, да би нова гвоздена врата на цркви била проваљена 1982, док је гроб Симе Андрејевића Игуманова наново оскрнављен.⁵⁹

За однос косовских власти, па и локалне службе заштите, према српском наслеђу илустративан је процес везан за цркву Светог Николе у Призрену, који је трајао пуних двадесет пет година. Омалена задужбина Драгослава (у монаштву Николе) и Беле Тутић, изграђена и осликана 1331/1332, вековима је опстајала у старом градском језгру познатом као Попова или Папаз-чаршија.⁶⁰ Ради извођења конзерваторско-рестаураторских радова на том споменику културе преко Скупштине Општине Призрен покренут је 1962. поступак уклањања дућанчића за продају леблебија и других артикала који је бесправно био призидан уз северни зид цркве. Пошто се задовољавајуће решење с власником локала није могло пронаћи, а интервенције спасавања цркве биле су неопходне, служба заштите је између 1967. и 1970. с великим тешкоћама извела предвиђене радове на прекривању цркве и санацији живописа (сл. 346). Локал ослоњен на средњовековни зид несметано је радио све до 1987, када га је власник срушио да би на истом месту подигао механичарску радњу за оправку телевизора, и то уз писмену сагласност Општинског завода за заштиту споменика културе у Призрену (сл. 347). Радове је оставио хијерархијски надређени Покрајински завод за заштиту споменика културе из Приштине наложивши уклањање локала. Тако је споменик коначно ослобођен удерица које су га скривале у густом урбаном ткиву.⁶¹

Од средине седамдесетих година све су чешће вести о активностима албанских терористичких група (такозване иреденте), које су изводиле субверзивне сепаратистичке акције на Косову и Метохији.⁶² Само

⁵⁹ *Задужбине Косова*, 457, 508, 823, 828, 833.

⁶⁰ *Истио*, 510–511 (М. Ивановић); Николић (С. С.), *Призрен*, 406.

⁶¹ Према документацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Приштине, која се данас чува у архиви Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

⁶² Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 384.

Сл. 347. Призрен, Свети Никола Тутијев, источни изглед пре 1987. године

Сл. 348. Пећка патријаршија, западни конак, снимак из 1963. године

пет дана после насилних демонстрација Албанаца у Приштини у којима је захтевана Република Косово, у ноћи 16. марта 1981, у старом спратном конаку Пећке патријаршије избио је пожар (сл. 348–350). Изгорела је зимска капела са црквеним утварима и богослужбеним књигама, као и собе, радионице за штрикање, шивење, каширање икона и магацин с књигама. Све старине сабране у манастирској ризници су, срећом, спасене. Званично изнесене претпоставке да је до пожара дошло због неисправних електричних инсталација или непрописно изведених димњака и пећи на чврсто гориво оспорене су нападним вештачењима,⁶³ па се једино могло закључити да је пожар подметнут. Исте године страдало је и неколико храмова: на цркви Светог цара Уроша у Урошевцу раздијени су сви прозори, у Неродимљу је обијена Богородичина црква, док су у црквеној згради крај храма у Урошевцу и у цркви у Долцу код

⁶³ *Задужбине Косова*, 830–831; за смештај ризнице изграђен је 1953. нов конак, в. Karakušević, *Rad Zavoda*, 358; о обнови и новој поставци ризнице након пожара в. и Зарић, *Поставка ризнице*, 98–101.

Клине исписане непријатељске паролe.⁶⁴ Цркву Самодрежу код Вучитрна – подигнуту 1932. на темељима средњовековне, по пројекту Александра Дерока – албански националисти су тада оскрнавили и оштетили њено зидно сликарство, рад даровитог међуратног песника и сликара Живорада Настасијевића.⁶⁵

Потпуно сагласје у сведочењу о безочним рушењима и суморном стању споменичког фонда у том периоду показују извештаји рашко-призренског епископа Павла из година 1982–1986.⁶⁶ и белешке Милана Ивановића, бившег директора Покрајинског завода за заштиту споменика културе и врсног познаваоца баштине на Косову и Метохији, начињене 1989. године, приликом обиласка четрдесет насеља с непокретним културним добрима.⁶⁷ Гробља су систе-

⁶⁴ За рекапитулацију напада на српске светиње и православне вернике на Косову и Метохији од 1968. до 1982. коју је приредио Свети архијерејски сабор СПЦ в. *Задужбине Косова*, 833.

⁶⁵ О обнови цркве шире в. Јовановић (З. М.), *Александар Дероко*, 45; о страдању в. *Задужбине Косова*, 521 (М. Ивановић).

⁶⁶ *Задужбине Косова*, 835–838.

⁶⁷ Ивановић, *Стање неких споменика*, 15–17.

Сл. 349. Пећка патријаршија, западни конак током пожара 1981. године

матски уништавана, па старо српско сеоско гробље из времена пре Велике сеобе у Горњој махали села Раушића код Пећи више не постоји, срушени су стари надгробници у селу Чабићи код Клине Метохијске, у Драгалевцу код Урошевца, у Малој Круши, у Ораховцу, у Љутоглаву и Дворанима код Призрена, у Великој Реци код Вучитрна, порушена су педесет два споменика у Коретини код Косовске Каменице, а у Рогачици „сви до једнога“, док је у Тополници гробље преорано. Порушен је и Споменик ратницима српске војске из Првог светског рата у селу Љубенић.

Скрнављене су Саборна црква у Призрену и црква Светог Спаса у Оптеруши код Ораховца, а после обијања врата Богородичине цркве манастира Соколице у храм су пуштена да пландују сеоска говеда. Порта цркве у Ретимљу код Ораховице узурпирана је ради изградње пута. На стрмој литици на уласку у Руговску клисуру изнад Пећке патријаршије компресорима је између шест средњовековних пећина испосница бушена стена иако је комплекс заштићен и као споменик културе од изузетног значаја и као споменик природе. У долини Белог Дрима, око

Сл. 350. Пећка патријаршија, западни конак током пожара 1981. године

Клине у Метохији, сеоске цркве у Сићеву и Млечанима, изграђене и осликане убрзо после обнове Пећке патријаршије 1557, као и средњовековни манастирски комплекс у Доброј Води, биле су конзервиране и рестаурисане 1967. и 1968, да би две деценије касније зјапиле без врата, руиниране унутрашњости и тешко оштећених фресака, по којима су урезиване паролe непријатељске садржине.

Схвативши тежину и далекосежност последица процеса који су трајали деценијама, Српска православ-

на црква започела је деведесетих година са снажним оживљавањем духовног живота на Косову и Метохији. Многобројно младо и образовано братство дошло је у Дечане 1992,⁶⁸ монашки живот обновљен је у Зочишту и, после неколико векова, у Светим арханђелима код Призрена.⁶⁹ За промену стања било је, међутим,

⁶⁸ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 130.

⁶⁹ Обнову задужбине цара Душана помагало је Друштво за духовно и културно оживљавање манастирског комплекса Светих арханђела код Призрена, активно од 1990; на средњовековним

касно јер су се у очима дела међународне заједнице Срби већ „нашли на погрешној страни историје“.⁷⁰

Наиме, после распада Југославије 1991. године међу албанским терористичким групама као најмили-тантнија показала се Ослободилачка војска Косова, основана 1994. Користећи се свим средствима пропаганде и оружане борбе за остваривање независног Косова, она је у лето 1998. покренула офанзиву блокадом села Дечана и околине. Сукобе с полицијом и мноштво жртава у селу Рачак, упоришту ОВК, САД и њени савезници окарактерисали су као „етничко чишћење“ и „хуманитарну катастрофу“ коју су проузроковали Срби, што је представљало непосредан повод за напад снага НАТО-а на Савезну Републику Југославију (24. март – 9. јун 1999). Током седамдесет шест дана бомбардовања авијација НАТО-а користила је забрањену муницију са осиромашеним уранијумом и касетне бомбе, гелери и гранате потресали су и оштетили Грачаницу, меморијални комплекс на Газиместану, градска језгра Пећи и Призрена, тврђаву Звечан, цркве у Ђураковцу, Др-снику, Долцу... Ваздушне нападе пратили су страховит албански терор, скрнављење и уништавање цркава, манастира и гробаља, а 14. априла запаљена је и изгорела најстарија српска кућа – брвнара Даниловића у Лоћанима код Дечана, споменик културе од изузетног значаја (сл. 351).⁷¹ Последњи ваздушни напад снаге НАТО-а извеле су на село Кололеч код Косовске Каменице. Сукоби су окончани 9. јуна Војно-техничким споразумом, потписаним између

Сл. 351. Лоћане код Дечана, кућа брвнара породице Даниловић, снимак из 1962. године

међународних снага безбедности (Кфор) и Владе СРЈ и Републике Србије у Куманову. Споразум је предвиђао фазно повлачење снага СРЈ с Косова и „размештај ефикасног међународног цивилног и безбедносног присуства“ под покровитељством Уједињених нација. Наредног дана је Савет безбедности УН о томе донео *Резолуцију 1244*.⁷² Области Косова и Метохије постале су тако протекторат УН у саставу СР Југославије.

Али страдање Срба и њиховог споменичког наслеђа на том подручју у XX столећу није се окончало доласком међународних снага. Напротив, у смирају последњег века другог и на почетку трећег миленијума наставак повеснице страдања био је нарочито суров и драматичан.⁷³

темељима источног обзића изграђен је конак са зимском капелом и обезбеђени су услови за активан монашки живот.

⁷⁰ Батаковић, *Косово и Метохија: историјско наслеђе*, 361.

⁷¹ О страдањима споменичког фонда посебно в. Поповић (Б.), *Агресија на СРЈ*, 207–218; Пејић, Тодоровић, [http:// www.yuheritage.com](http://www.yuheritage.com), 221–226; *Споменичка баштина*. О споменику културе у Лоћанима в. Крстановић, *Брвнара Даниловића*.

⁷² *Документи*, 7–23.

⁷³ *Расветло Косово*; в. и овде текст који следи.

